Sharada Research Journal
Multidisciplinary Peer Reviewed, Journal
ISSN : 3102-0658

अभिज्ञानशाकुन्तले प्रकृतिचित्रणम्

प्रकाश पौडेलः
उपप्राध्यापकः
श्री-विन्दुवासिनी-संस्कृत-विद्यापीठम्, पोखरा
Gmail: ppaudel15@gmail.com

सारः

प्रस्तुतालेखे 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति नाटके निबद्धं प्रकृतेर्मानवीकरणं विश्लेषितमस्ति । विश्लेषणस्य सैद्धान्तिकाधारतया काव्यलक्षणशास्त्रीया प्रकृतेर्मानवीकरणसम्बद्धा मान्यता गृहीताः सन्ति । अस्य निर्माणक्रमे तथ्यानि प्राथम्येन कालिदासविरचिताद् 'अभिज्ञानशाकुन्तल'नाटकात् सङ्कलितानि वर्तन्ते । एवञ्च तथ्यसङ्कलनायैव तन्नाटकसम्बद्धाः पुस्तकपत्रिकालेखरचनादिद्वितीयकस्रोतांसि च प्रयुक्तानि सन्ति । इत्थं प्राथमिकद्वितीयकस्रोताभ्यां समुपलब्धानि तथ्यानि गुणात्मकविधिना वर्णनं विश्लेषणञ्च विधाय निष्कर्षितानि सन्ति । 'अभिज्ञानशाकुन्तल'नाटकान्तर्गते प्रकृतिचित्रणे मानवीकरणस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं लभ्यते । तत्र प्रकृतौ मानवव्यवहारारोपेण सह मानवस्य प्रकृतीकरणञ्च नितरां रमणीयं लभ्यते । 'अभिज्ञानशाकुन्तल'नाटके प्रस्तुते प्रकृतेर्मानवीकरणे प्रकृतौ मानवीयक्रियया साकं सुखदुःखादेरनुभवक्षमता दयादाक्षिण्यादिमानवीयसंवेदनग्रहणप्रकटीकरणशक्तिश्च यथा समारोपिता वर्तते तया प्रकृतिर्निर्विवेकित्वन्निगूहति जाड्यञ्च जहाति । नाटकीयप्रकृतिचित्रणस्थलेषु तपोवनाभोगस्थाः वृक्षाः, इन्दुपाण्डुतरुः, माधवीलता, नवमालिका, लताश्चेत्यादयो वनस्पतयः, मयूरः, मृगी, मृगशावकः, चक्रवाकः, कोकिलश्चेत्यादयस्तिर्यञ्चश्च मानवेन इव स्थाने स्थाने सुखदुःखादिकमनुभवन्ति, दयादाक्षिण्यादिमानवीयसंवेदनामनुभवन्ति, तथैव तान् प्रकटीकुर्वन्ति च । एवमेवालौकिककल्पनया सूक्ष्मनिरीक्षणेन च सर्वाङ्गसुन्दरी सुमधुरा च प्रकृतिरत्र सजीवपात्रमिव वर्णिता वर्तते इति निष्कर्षितमस्ति । एतन्निष्कर्षः सम्बद्धवैषयिकजिज्ञासावतां समेषामुपयोगे आगमिष्यतीत्यपेक्षितमस्ति ।

शब्दकुञ्जी चेतना, प्रकृतीकरणम्, मानवीकरणम्, संवेदना ।

पूर्वपीठिका

संस्कृतकाव्यपरम्परायां कविकुलगुरुः इति पदवीमलङ्कुर्वतः महाकवेः कालिदासस्य सुविख्यातं नाटकं वर्तते 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' । तस्य प्रणयनकालः ईशवीया प्रथमा शताब्दी इति मन्यते । प्रस्तुतनाटके काव्यकलया परिष्कृत्य प्रस्तुता पौराणिकी कथा विराजते । आङ्गल-जर्मन-डच-रसियनादिषु पाश्चात्त्यदेशीयासु बहुषु भाषासु अनूदितेऽस्मिन् नाटके निबद्धा काव्यकला नाट्यकला च भारतवर्षीयभूखण्डमतिक्राम्य विश्वसमुदाये एव ख्याता लभ्यते । "काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला । तत्राऽपि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्" इत्याभाणके नाटकस्य सप्ताङ्केषु चतुर्थाङ्कस्य यत् रम्यत्वं निर्दिष्टमस्ति तत् प्रकृतेर्मानवीकरणाश्रितं मन्यते । अभिज्ञानशाकुन्तले प्रकृतेर्मानवीकरणविश्लेषणोद्देश्यभूते प्रस्तुतालेखे गृहीता

समस्या वर्तते - 'अभिज्ञानशाकुन्तल'नाटके प्रकृतेर्मानवीकरणं कीदृशम् ? इति । तस्याः समाधानाय पूर्वाध्ययनेषु भाषान्तरे समुपलब्धानि बहुस्थलेषु विकीर्णानि च तथ्यानि एकत्रीकरणाय प्रस्तुतालेखो निर्मितो वर्तते । कालिदासविरचितम् 'अभिज्ञानशाकुन्तल'नाटकं प्रस्तुताध्ययनस्य क्षेत्रं वर्तते । नाटके प्रस्तुतं प्रकृतिचित्रणमालम्बनोद्दीपनोपमानकरणरूपेण प्रस्तुतमुपलभ्यते । एवञ्च बिम्ब-प्रतीक-सूक्ति-वस्तुसङ्केत-व्यञ्जकादिस्वरूपे च प्रकृतिश्चित्रिता लभ्यते । अतो नाटकीयं प्रकृतिचित्रणं बहुभ्यः पक्षेभ्यो विवेचनं विश्लेषणञ्च कर्तुं शक्यते, परन्तु मानवीकरण-प्रकृतीकरण-संवेदनशक्तिविन्यासदृष्ट्या विहितं प्रकृतिचित्रणं विविच्यते इत्यस्य सीमा वर्तते ।

अध्ययनविधिः

'अभिज्ञानशाकुन्तल'नाटके प्रकृतेर्मानवीकरणविश्लेषणाधारितं प्रस्तुतमध्ययनं गुणात्मकं वर्तते । अत्र कृतितः समुपलब्धतथ्यविश्लेषणं कृत्वा निष्कर्षः स्थापितो वर्तते । निदर्शनचयनस्य प्रचलितेषु विधिषु समष्टिविधेरुपयोगेन महाकविकालिदासेन ईशवीयप्रथमशतके विरचितं सम्पूर्णम् 'अभिज्ञानशाकुन्तल'नाटकं चीतमस्ति । तस्य बहुलपाठेषु च २०११ तमे ईशवीयाब्दे चौखम्बाकृष्णदासअकादमीतः प्रकाशिते ज्योत्स्नासरलासंस्कृतहिन्दीव्याख्यायुते ग्रन्थे स्थितः पाठो विश्लेषणे प्रयुक्तो वर्तते । विश्लेषणाय तथ्यानि प्राथमिकस्रोतसः 'अभिज्ञानशाकुन्तला'त् एवमेव द्वितीयकस्रोतसस्तन्नाटकसम्बद्धेभ्यः पुस्तकपत्रिकालेखरचनादिभ्यः सङ्कलितानि सन्ति । सङ्कलितसामग्र्यो वर्णनात्मकविश्लेषणात्मकविधिना विश्लिष्य निष्कर्षिताः सन्ति ।

सैद्धान्तिकाधारः

'कृ'धातोः 'क्तिन्' प्रत्यययोगेन निष्पन्ने कृतिरिति शब्दे 'प्र' इति उपसर्गयोगेन प्रकृतिशब्दो निर्मीयते । 'प्रक्रियते कार्यमनया' इति व्युत्पत्त्या प्रकृतिशब्देन सर्वेषां सांसारिककार्याणां सम्पादिका शक्तिरित्यर्थो ज्ञायते । व्याकरणे, दर्शने, वाङ्मये च बहुषु स्थलेषु विविधार्थेषु प्रकृतिशब्दोपन्यस्तो लभ्यते । शब्दोऽसौ क्वचित् स्वभावः (श्रीमद्भगवद्गीता, ३/३३) इत्यर्थे, क्वचित् जन्मजन्मान्तरीयः संस्कारः (श्रीमद्भगवद्गीता, शाङ्करभाष्यम्, ई. २०१०, पृ. १००) इत्यर्थे, कुत्रचित् जगत्प्रसविणीशक्तिः (श्रीमद्भगवद्गीता, १/१०) इत्यर्थे, जगत् (ब्रह्मसूत्रम्, १/४/२३) इत्यर्थे, जगत उपादानकारणम् (अष्टाध्यायी, १/४/३०, साङ्ख्यकारिका, श्लो. ११ च) इत्यर्थे, क्वचिच्च नायकादिनाट्यकाव्यपात्रविशेषः (सा. द., ७/१५) इत्यर्थे प्रयुक्तो वर्तते । प्रकृतिशब्दादधिगन्तव्यं किमिति जिज्ञासायां श्रीमद्भगवद्गीतायां प्रकृते स्वरूपं प्रस्तुतमुपलभ्यते । तत्र प्रकृतेः परापरे द्वे रूपे दर्शिते स्तः, अपरा प्रकृतिर्जडा वर्तते, तस्याः पृथ्वी, जलम्, अग्निः, वायुः, आकाशः, मनः, बुद्धिः, अहङ्कारश्चेति अष्टौ भेदाः सन्ति इति प्रतिपादितमुपलभ्यते । यथा -

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ (श्रीमद्भगवद्गीता, ७/४-५) इति ।

तत्रैव संसारे यानि भूतानि सन्ति तानि सर्वाणि परापरप्रकृतितः समुत्पन्नानि वर्तन्ते (७/६) इति च कथितं वर्तते ।

एतेन पृथ्वीजलादयः सांसारिकाः जडपदार्थाः, वनस्पतयः, सर्वे प्राणिनश्च प्रकृतेरङ्गानि सन्ति इति बुध्यते। संस्कृतवाङ्मये शब्दस्य मूलरूपम्, राज्यस्य सप्ताङ्गानि, राजशासनानुसाशिताः प्रजाः, प्राणिनो जन्मसिद्धः स्वभावः, जगतः मूलकारणम्, व्यक्तेर्वस्तुनो वा मूलवैशिष्ट्यञ्चेत्यादिषु बहुषु अर्थेषु प्रकृतिशब्दस्य प्रयोगो लभ्यते । इत्थं संस्कृतवाङ्मये पराप्रकृतेः पारलौकिकस्वरूपस्य अवस्थितिविषयिण्यां चर्चायां समुपलब्धायां सत्यामपि लोकव्यवहारे सामान्यतया पृथ्वी, नद्यः, निर्झराः, सागराः, हिमालयाः, पर्वताः, मृत्पाषाणे, वर्षा, मेघः, वायुः, आकाशः, सूर्यः, चन्द्रः, ग्रहाः, नक्षत्राणि, सन्ध्या, प्रभातम्, रात्रिः, मध्याह्नम्, दिवसः, वनस्पतयः, कीटाः, प्राणिनः, खगाश्च प्रकृतौ परिगण्यन्ते।

वस्तुतस्तु मानवोऽपि विशालप्रकृतेरङ्गं वर्तते । तथाऽपि काव्ये नाट्ये च प्राधान्येन मानवानां गाथाः, भावाः, विचाराश्च विवृण्यन्ते । अत एव काव्यनाट्यादौ साहित्यिकरचनासु प्रकृतिचित्रणस्य विवेचने प्रकृतिशब्देन मानवेतरप्रकृतेर्ग्रहणं क्रियते । मानवीयसौन्दर्यादिवर्णने यथा प्राकृतिकवस्तूनां स्वरूपं क्रिया च वर्ण्यते तथैव प्रकृतेर्जडपदार्थानाम्, तिरश्चाम्, वनस्पतीनाञ्च वर्णनेषु मानवस्य गुणाः, भावाः, अनुभूतयश्च प्रकटीक्रियन्ते। प्रस्तुतालेखे अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकान्तर्गतेषु प्रकृतिवर्णनेषु प्रकृतेर्मानवीकरणम् मानवस्य प्रकृतीकरणम् मानवीकरणक्रमे प्रकृतौ संवेदनशक्तेर्विन्यासञ्च विश्लेषितमस्ति। विश्लेषणे प्रमुखसैद्धान्तिकाधारतया मानवीकरणसम्बद्धा मान्यताः प्रयुक्ताः सन्ति।

व्याकरणे मानवीकरणशब्दस्य अमानवं मानवं सम्पादनमिति व्युत्पत्तिरलभ्यते । अनया व्युत्पत्त्या पशुपक्षीकीटपतङ्गादिषु मानवेतरप्राणिषु वृक्षलतापुष्पादिषु वनस्पतिषु वायुजलादिजडपदार्थेषु च (अमानवेषु) मानवगुणक्रिययोरारोपणप्रवृत्तिरियं मानवीकरणं कथ्यते। तस्मिन् क्रमे कविरेतादृशीं दृष्टिं निर्मापयति तया प्रकृतौ अवस्थिताः सर्वे पदार्था जीविताः सन्ति, तेषु मनांसि विद्यन्ते, अतस्ते रागद्वेषादिकान् मानवगुणान् धारयन्तीति मन्यते। तत्प्रभावेन काव्ये जडेषु चेतनस्य व्यवहाराः तथा च वनस्पतिषु, तिर्यक्प्राणिषु च मानवस्य क्षमताः, संवेगाः, क्रियाः, भावनाश्च समारुप्यन्ते। संस्कृतनाट्यकाव्ययोरेषा प्रवृत्तिर्प्राचीना वर्तते। इयं काव्योक्तौ प्रभावाधिक्यं वर्धनेच्छता कविना वर्णनीयप्राकृतिकपदार्थेषु ऐतिहासिकघटनाविचारभावादिषु च मानवचेतनायाः क्रियायाश्च समारोपणप्रविधिर्वर्तते (नगेन्द्र, ई. १९८१, पृ. ९६०) । तस्मिन् क्रमे काव्यनाट्यगतेषु वर्णनेषु वायुः, गगनम्, दिक्, कालश्चेत्यादयः अमूर्तपदार्था मूर्तीक्रियन्ते, पाषाणः, मेघः, जलञ्चेत्यादयो जडाश्चेतनीक्रियन्ते, वृक्षः, लता, कुसुमञ्चेत्यादयो वनस्पतयो विवेकसंवेदनशक्तिवन्तः सम्पाद्यन्ते, मृगः, मयूरः, भ्रमरश्चेत्यादयस्तिर्यञ्चश्च मानवोचितां क्रियामनुभूतिं वा प्रकटीकुर्वन्ति इत्थं काव्यगतवर्णनेषु प्रकृतिर्मानवीक्रियते। क्वचित्तु मानवीकृता प्रकृति मानवीयक्रियाभिः सार्धमनुभूतीः, भावान्, संवेगाश्च प्रकटीकरोति । तथैव मानवस्य स्वरूपक्रिययोर्वर्णनक्रमे प्रकृतिमयं प्रदर्श्य मानवस्य प्रकृतीकरणेन च काव्यगतवर्णनेषु चारूत्वमन्वेषितमुपलभ्यते।

विमर्शपरिणामौ

महाकविना कालिदासेन प्रणीते 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति नाटके प्रकृतिर्विविधस्वरूपे चित्रिता लभ्यते। तत्र प्रकृत्या सह मानवस्याभेद्यसम्बन्धश्च प्रकटीकृतो वर्तते । नान्दीपाठे भगवतः शिवस्य प्रकृतीकरणम्, नट्या प्रस्तुते भ्रमरचुम्बितशिरीषकुसुमविषयीकृते गायने सुष्ठु प्रकृतेर्मानवीकरणमुपलभ्यते । नान्दीप्रस्तावनयोर्यथा प्रकृतिर्मानवीकृत्य प्रस्तुता वर्तते तथैव समग्रे नाटके च प्रकृतेर्मानवीकरणस्य विशिष्टं स्थानमुपलभ्यते । तत्राऽपि प्रकृतौ मानवीयसंवेदनशक्तेर्विन्यासप्रकर्षो नितरां रमणीयो लभ्यते। अभिज्ञानशाकुन्तले प्रकृतेर्मानवीकरणमिति शीर्षकयुतेऽस्मिन्

आलेखे प्रकृतेर्मानवीकरणम्, मानवस्य प्रकृतीकरणम्, प्रकृतौ मानवीयसंवेदनोपन्यासश्चेति पक्षा विश्लिश्य निष्कर्षिताः वर्तन्ते ।

प्रकृतेर्मानवीकरणम्

मानवेतरवस्तूनां मानवस्वरूपप्रदानं मानवरूपेण कल्पनं प्रस्तवनं वा मानवीकरणं वर्तते । प्रकृतिशब्देन चराचरजगतो दृश्यादृश्यपदार्थानां बोधो भवति । प्रकृतेर्मानवीकरणस्य तात्पर्यं प्रकृत्यामवस्थितैस्तिर्यक्प्राणिभिः, वनस्पतिभिः, जडपदार्थैश्च मानवीयकार्यसम्पादनकल्पनं प्रस्तवनञ्च भवति । काव्येषु आलम्बनरूपेण उद्दीपनरूपेण उपमानरूपेण वा प्रकृतिचित्रणे यत्र मानवेतरप्राकृतिकावयवैर्मानवस्येव कार्यसम्पादनवर्णनं विधीयते तत्र प्रकृतिर्मानवीकृता भवति । प्रस्तुतं महाकविना कालिदासेन विरचितं ‘अभिज्ञानशाकुन्तल’नाटकं प्रकृतेर्मानवीकरणदृष्ट्या विशिष्टं वर्तते । नाटकान्तर्गतप्रकृतिचित्रणस्थलेषु मानवीकरणस्य स्थानमपि उल्लेखनीयं दृश्यते । नाटकस्य प्रथमाङ्के प्रच्छन्नतया तापसकन्यकाया वृक्षसेकक्रियामवलोकयतो राज्ञो दुष्यन्तस्य संवादांशे पतङ्गस्य कृत्येषु मानवव्यवहारारोपो नितरां रमणीयो वर्तते । यथा -

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करौ व्याधुन्वन्त्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ (१/२५) इति ।

अत्र नवमालिकासेकाद् भीतेन भ्रमरेण शकुन्तलाया वदने सम्पादितकृत्येषु बलात्कारिणा धृष्टकमुकेन इव बलान्नयनेषु अनेकशश्चुम्बनम्, कर्णान्तिके गत्वा गुप्तचरेण इव गुप्तवार्ताश्रावणम्, निवारितेऽपि कमोद्वेगवता जनेन इवाधरचुम्बनञ्चेति मानवोचितक्रियावर्णनादत्र तिर्यङ् मधुकरो मानवीकृतो वर्तते ।

वृक्षमभिसिञ्चन्त्याः शकुन्तलाया गद्यसंवादे आम्रवृक्षेण पल्लवरूपाङ्गुलीभिः सङ्केतनं वर्णितमस्ति । यथा -

शकुन्तला - [अग्रतोऽवलोक्य] सख्यः एष वातेरितपल्लवनङ्गुलीभिः किमपि व्याहरतीव मां चूतवृक्षः । तद् यावदेनं सम्भावयामि । (पृ. ५२) इति ।

अत्र आम्रवृक्षेणाङ्गुलीसञ्चालनम्, साङ्केतिकभाषाप्रयोगः, वार्तालापविधानञ्चेति क्रिया वर्णिताः सन्ति । एताः क्रिया मानवीयक्रिया वर्तन्ते । वनस्पतौ एतादृशी कार्यशक्तिर्न प्रत्यक्षीक्रियते । आम्रवृक्षस्य क्रियाकलापेषु मानवीयक्रियायाः समारोपणादत्र वनस्पतेर्मानवीकरणं कृतं दृश्यते ।

प्रकृतेर्मानवीकरणदृष्या नाटकस्य चतुर्थोऽङ्कः सर्वोपरि वर्तते । तत्र नायिकायाः शकुन्तलायास्तपोवनतः पतिगृहं प्रति प्रस्थानकालिकी स्थितिः प्रकृतौ मानवीयसंवेदनाग्रहणप्रकटनसामर्थ्यं समारोप्य हृदयावर्जकतया चित्रिता वर्तते । तत्र वियोगज्वलाज्वलितानां जनानां मनोभावान् विचारांश्च समुह्य वृक्षाः, लताः, मृगी, मयूरी, मृगशावकः, परभृतः, चक्रवाकश्च मानवीयां क्रियां सम्पादयन्ति । एतस्मिन् क्रमे ते मनुष्यवदाचरन्तः शारीरिकक्रियया साकं स्थाने स्थाने सुखदुःखदयादाक्षिण्यादिमानवीयां संवेदनामनुभूय प्रकटीकृत्य च मानसिकाः क्रियाश्च सम्पादयन्ति । नाट्यखण्डेऽस्मिन् प्राकृतिकोपकरणेषु मानवीया संवेदना कथं विन्यस्ता वर्तते इति प्रस्तुतालेखान्तर्गते मानवीकरणे संवेदनशक्तेर्विन्यासः

इत्युपशीर्षके विस्तरेण विवेचितमस्ति।

नाटकस्य पञ्चमाङ्के हंसवत्या नेपथ्यगायने भ्रमरकृत्यानि यथा मानवीकृतानि सन्ति -

अभिनवमधुलोभभावितस्तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम्।

कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर ! विस्मृतोऽस्येनां कथम्॥ (५/८) इति।

पूर्वमुपभुक्तां चूतमञ्जरीं विस्मृत्य नूतनं कमलमाश्रयिणो भ्रमरस्य क्रियासु दक्षिणनायकव्यवहारारोपादत्र भ्रमरकृत्यानि मानवीकृतानि सन्ति। नाटकस्य षष्ठाङ्के वियोगाक्रान्तो दुष्यन्तः चेटीं शकुन्तलायाश्चित्रं कारयितुं निर्दिशति। तया चित्रफलके अङ्कितां नायिकां शकुन्तलां विलोकयन् तां भ्रमरपीडितां दृष्ट्वा भ्रमराय क्रुध्यति। विदूषकश्च राज्ञो मनोभावानुकूल्येन व्यवहरन् शकुन्तलया सह चित्रार्पितं भ्रमरमुद्दिश्य कथयति –

विदूषकः - ... [सावधानं दृष्ट्वा] आ ही ही भोः ! एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाटच्चरो दुष्टमधुकरस्तत्रभवत्या वदनकमलमभिलषति।

राजा - ननु वार्यतामेष धृष्टः (पृ. ४८०-८१) इति।

प्रकरणेऽस्मिन् चित्रार्पितो भ्रमरः प्रतिनायकत्वेन परिकल्पितो वर्तते। अविनीतानां शासिता त्वं वर्तसे तस्मात् त्वमेव धृष्टं भ्रमरं वारयितुं प्रभवसीति विदूषकस्य वचनं श्रुत्वा नायको दुष्यन्तः तं विनेतुं प्रयतते। यथा –

राजा - युज्यते अयि भोः ! कुसुमलताप्रियातिथे ! किमत्र परिपतनखेदमनुभवसि ?

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु त्वां विना पिबति॥ (६/२१)

इत्यत्र तृषितया भ्रमर्या कुसुमस्य रसपानावसरो लब्धो वर्तते परन्तु भ्रमरे प्रेमासक्ता सा एकाकिनी पुष्परसं पातुं नेच्छति, प्रियं भ्रमरं प्रतीक्षिका भ्रमरी प्रियभ्रमरेण सहैव कुसुमरसं पिबामीति विचिन्तयन्ती वर्तते। एतस्मिन् वर्णने स्वादु भोजजनावसरे प्रियस्य प्रतीक्षणादिषु भ्रमर्या सम्पादितेषु कार्येषु मानवाचाराः समाविष्टा लभ्यन्ते। एतावता भ्रमरीभ्रमरयोः कृत्येषु नायिकानायकयोर्व्यवहारस्य समारोपादत्र तिर्यञ्चौ तौ मानवीकृतौ स्तः।

तत्रैव नायको दुष्यन्तः प्रमत्तवदाचरन् चित्रगतायाः शकुन्तलायाः ओष्ठे निवसन्तं भ्रमरमुद्दिश्य कथयति – तव प्रिया भृशं तृषिता वर्तते परन्तु तव प्रेमनिरता सा त्वया सह पुष्परसं पातुमिच्छति। तस्मात् सा पुष्पे तिष्ठन्ती अपि पुष्परसपानं विनैव त्वां प्रतीक्षन्ती वर्तते। त्वमस्याः तापसकन्यकाया नीरसाधरयोः परिपतनखेदमनुभवन् मा तिष्ठ इति। इत्थं स्मारितोऽपि भ्रमरः शकुन्तलायाः मुखमण्डलं हातुं नेच्छति। अत एव भ्रमरश्चित्रस्थो वर्तते इति दृष्ट्या विचारं कुर्वन् दुष्यन्तः भ्रमराय क्रुध्यति। स्वकीयादेशस्य हेलनां कुर्वन्तं चित्रार्पितं भ्रमरं कमलोदरबन्धने नियोजयामीति तर्जयति च। प्रकरणेऽस्मिन् दुष्यन्तस्य मनसि भ्रमरस्य या मूर्तिः परिकल्पिता वर्तते सा मानवीकृता वर्तते। तिर्यञ्चि भ्रमरे प्रतिनायकत्वारोपः, भ्रमरे विनेयत्वपरिकल्पनम्, आदेशपालनोल्लङ्घनयोः कल्पनम्, भ्रमरे कामुकेन इवाधरे दन्तक्षतादिना बलात्कारेण परपीडनकल्पनम्, बन्दीकरोमीति कथयित्वा तर्जनप्रयासादौ भ्रमरः धृष्टकामुकरूपेण प्रतिनायकत्वेन च चित्रितो वर्तते। एतासु नायकस्य दुष्यन्तस्य मतिभ्रंशोत्पन्नासु परिकल्पनासु चित्रगतो भ्रमरो मानवीकृत्य प्रस्तुतो वर्तते।

नाटकीये षट्पदमानवीकरणे यादृशी विशेषता लभ्यते यत् वर्णयितुर्नायकस्य अवस्थित्यनुकूलतया षट्पदस्य नामग्रहणं कृतमुपलभ्यते। नाटके प्रियासंयोगकालिके क्षणे घटितषट्पदव्यवहारवर्णने मधुकर इति तन्नामोच्चरितमुपलभ्ते

चेत् वियोगकाले भ्रमर इत्युच्चरितमस्ति। मधुकरशब्दो मधुनः करः इति, मधूनि करोति सञ्चित्य निष्पादयति इति वा विग्रहे कृधातोः 'अच्' प्रत्यययोगेन निष्पद्यते। अनया व्युत्पत्त्या सङ्केतितार्थमनुसरन् संयोगकालिको मधुकरः रतिभावजागरणैः प्रेमसुखभोगाय सहाय्यमाचरन् जनेभ्यः मधु (इष्टम्) करोति। भ्रमति प्रतिकुसुममिति व्युत्पत्त्या 'भ्रम्' धातोः उणादेः 'अर'प्रत्यययोगेन भ्रमरशब्दो निष्पद्यते। वियोगावस्थायां भ्रमणशीलो भ्रमरः झङ्कृतै रत्यादिभावोद्दीपनेन वियुक्तं जनं चिन्तासन्तापपीडादिषु भ्रमयति। अनया रीत्या षट्पदस्य स्वाभाविकक्रियाः संयोगवियोगावस्थयोर्वैपरीत्यमाचरन्ति। तथ्यमिदं सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्ष्य नाटके षट्पदकृत्येषु मानवीयव्यवहारारोपवर्णनादौ तन्नामग्रहणं मानवीयमनोभावानुकूल्येन कृतं वर्तते।

नाटके मधुकरमयूरमृगशावकभ्रमर्यादयः तिर्यञ्चो बलात् चुम्बनम्, गुप्तवार्ताश्रावणम्, अधरपानम्, प्रतीक्षणम्, गमनानुमतिप्रदानम्, मार्गावरोधनञ्चेत्यादिभिः मानवोचितक्रियाभिः, आम्रवृक्षः, माधवीलता, नवमालिका, इन्दुपाडुतरुः, तरवश्चेत्यादयो वनस्पतयश्च अङ्गुलीसञ्चालनम्, सङ्केतकरणम्, वार्तालापेन, वस्त्राभूषणप्रदानम्, मानववार्ताश्रवणम्, सन्देशप्रेषणादिना मानवीयक्रियाभिर्मानवीकृताः सन्ति।

मानवस्य प्रकृतीकरणम्

काव्ये मानवः प्रकृतेरङ्गत्वेन दर्श्यतेतथा च तद्व्यवहाराः प्राकृतिकतत्त्वानि इव प्रस्तूयन्ते चेत् मानवः प्रकृतीकृतो भवति। इयं मान्यता प्रकृतिमानवयोरभेद्यसम्बन्धं ख्यापयति। मानवोऽपि प्रकृतेरवयवो वर्तते, स प्राकृतिकशक्तिसीमयोरधीनस्थो भवति इति मन्यते। साहित्ये प्रकृतीकरणाय मानवस्य प्राकृतिकजडपदार्थैः प्राणिभिः वनस्पतिभिश्च तुलना क्रियते। मनुष्यजीवनप्राकृतिकपदार्थयोरैक्यञ्च वर्ण्यते। अभिज्ञानशाकुन्तले प्रकृतेर्मानवीकरणेन साकं मानवस्य प्रकृतीकरणञ्चोपलभ्यते। नाटकारम्भे नान्दीपाठे भगवतः शिवस्य प्रकृतीकरणं यथा प्रस्तुतमुपलभ्यते। यथा -

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः॥ (१/१) इति।

अत्र भगवतः शिवस्य अष्टमूर्तीनां वन्दना कृता वर्तते। एतासु जलम्, सूर्यः, चन्द्रः, आकाशः, पृथ्वी, वयुश्चेति सप्तमूर्तयः प्रकृतेरङ्गानि सन्ति। ईशस्य सप्तमूर्तयः प्राकृतिकस्वरूपे विद्यन्ते। एका यजमानरूपा मूर्तिर्मानवस्वरूपिणी वर्तते। अनेन प्रकारेणात्र भगवतः शिवस्य सप्तमूर्तयः प्रकृतीकृताः सन्ति। एवमेव 'अभिज्ञानशाकुन्तल'स्य नायिका शकुन्तला प्राकृतकन्या वर्तते। तत्र शारीरिकसौन्दर्यवर्णनेषु, दुष्यन्तस्य दृष्टौ, शकुन्तलावचनेषु च शकुन्तला प्रकृतीकृता लभ्यते। राजा दुष्यन्तः शकुन्तलायाः शरीरलावण्यं प्रकृतीकरणेन सह यथा वर्णयति -

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्॥ (१/२२) इति।

शकुन्तलाया अधरः किसलयरागो वर्तते, हस्तौ कोमलशाखायितौ स्तः, सर्वाङ्गव्याप्तं यौवनञ्च कुसुमतुल्यमस्ति। अतश्शकुन्तला वासन्तिकविटपी वर्तते। मानवकन्यायास्तरोरभेदस्वरूपाधानादत्र सुष्ठु मानवस्य प्रकृतीकरणं विहितमस्ति।

सुन्दर्याः शकुन्तलायाः प्राकृतिकसौन्दर्यं विलोकयन् मुग्धो दुष्यन्तस्तां वनलतामेव पश्यति। यथा -

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ (१/१७) इति।

दुष्यन्तो मारीचाश्रमे पुनर्मिलितां शकुन्तलामुद्दिश्य लता इति सम्बोधयति -

राजा - तेन हि ऋतुसमागमचिह्नं प्रतिपद्यतां लताकुसुमम् (पृ. ५८८) इति।

एवमेव नाटके कण्वाश्रमाभोगोद्भवा लताः शकुन्तलाया भगिन्यो निर्दिष्टाः सन्ति। यथा -

एका - हला शकुन्तले त्वत्तोऽपि तात कण्वस्य आश्रमवृक्षाः प्रियतरा इति तर्कयामि येन नवमालिकाकुसुमपरिपेलवाऽपि त्वम् एतेषामालवालपरिपूरणे नियुक्ता।

शकुन्तला- हला अनसूये न केवलं तातस्य नियोगः ममापि एतेषु सहोदरस्नेहः। यतो भगिनी मे भवति ततः किमिति न सिञ्चामि (पृ. ५९) ? इति।

प्रियंवदा - त्वया समीपस्थितया लतासनाथ इव अयं चूतवृक्ष प्रतिभाति।

अनसूया - हला शकुन्तले इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कृतनामधेया वनतोषिणीति नवमालिका एनां विस्मृतासि (पृ. ५४) ? इति।

शकुन्तला - तत आत्मनामपि विस्मरिष्यामि [लतामुपेत्य अवलोक्य च] हला रमणीयः खलु कालः अस्य पादपमिथुनस्य रतिकरः संवृत्तः (पृ. ५४) इति च।

तथैव तस्या धर्मपिता कण्वस्तां तलाया ज्येष्ठभगिनीमेव पश्यति -

शकुन्तला - [स्मृत्वा] तात ! लताभगिनीं तावत् माधवीमामन्त्रयिष्ये।

कण्वः - वत्से ! अवैमि ते तस्यां सौहार्दम्। इयं सा, दक्षिणे पश्य।

शकुन्तला - [उपेत्य समालिङ्ग्य] लताभगिनि प्रत्यालिङ्ग मां शाखामयैर्बाहुभिः। अद्य प्रभृति दूरवर्तिनो खलु ते भविष्यामि। तात अहमिव इयं त्वया चिन्तनीया।

कण्वः - सङ्कल्पितं प्रथममेव मया त्वदर्थे

भर्त्तारमात्मसदृशं स्वगुणैर्गतासि।

अस्यास्तु सम्प्रति वरं त्वयि वीतचिन्तः

कान्तं समीपसहकारमिमं करिष्ये। (४/१५) इति।

एतावद्भिर्वर्णनैर्नाटके अनेकशः शकुन्तला लता एव प्रतिपादिता वर्तते। मारीचमुनेस्तपःस्वरूपवर्णने वल्मीकेन शरीरवेष्टनम्, द्वितीयब्रह्मसूत्रमिव सर्पत्वकन्धारणम्, जीर्णैर्लताप्रतानवलयैरत्यन्तकण्ठपीडनम्, जटासु शकुन्तैर्नीडनिर्मापनम्, सूर्यबिम्बमभितः स्थाणु इव निश्चलत्वेनावस्थानञ्चेत्यादिवर्णनेन मुनेः स्थाणुतुल्यं स्वरूपं प्रदर्श्य प्रकृतीकरणं विहितमस्ति (७/११)। अनया रीत्या नाटके शिवस्य जलादिमूर्तिकल्पनया, शकुन्तलाया लतारूपवर्णनेन, मारीचस्य स्थाणुसारूप्यदर्शनेन च मानवस्य प्रकृतीकरणं विहितमुपलभ्यते।

मानवीकरणे संवेदनशक्तेर्विन्यासः

'अभिज्ञानशाकुन्तल' नाटकान्तर्गतस्य प्रकृतिचित्रणस्य विशेषता वर्तते यत् प्रकृतौ मानवीया प्रवृत्तिश्चेतना च समारोपिता लभ्यते। अस्य नाटकस्य प्रकृतिवर्णनेषु एतादृशी महती विशेषता विराजते तया प्रकृत्यामवस्थितं जाड्यमपह्यते, तत्र भावप्रवणता, गतिशीलता, सचेतनता च सञ्चरन्ति। प्रकृतिचित्रणे अलौकिकी कल्पना प्रतिभा च यथा समारूढे लभ्येते तया प्राणिनो वनस्पतयो जडपदार्थाश्च मानवायन्ते। 'अभिज्ञानशाकुन्तल'नाटकस्य चतुर्थोऽङ्कः प्रशंसितो बहुजनप्रियश्च वर्तते। तस्मिन् अङ्के प्रकृतेर्मानवीकरणं यथा विहितमुपलभ्यते तपोवनस्य प्राकृतिकपदार्थेषु केवलं मानवोचिता कार्यशक्तिः समागच्छति अपितु सुखम्, दुःखम्, दया, दाक्षिण्यम्, परोपकारः, दानशीलता, परकीयमनोभावबोधक्षमता चेयत्यादिसहिता मानवीयसंवेदनाबोधशक्तिश्चारोहति । तत्र तिर्यञ्चो वनस्पतयश्च स्थाने स्थाने मानवीयसंवेदनामवगच्छन्ति, स्वयमेवानुभवन्ति, प्रकटीकुर्वन्ति च । यथा हि धर्मपुत्रीं शकुन्तलां हस्तिनापुरप्रेषणाय राजकुलोचितानां श्रृङ्गारप्रसाधनानामन्वेषणक्रमे कुलपतिः कण्वः शिष्यं हारीतं वनस्पतिभ्यः कुसुमानि आनेतुं निर्दिशति। वृक्षास्तु तस्याः कृते विविधानि वस्त्राभरणानि ददति -

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारसः केनचिद्।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै
र्दत्तान्याभरणानि नः किसलयच्छायापरिस्पर्द्धिभिः॥ (४/७) इति।

अत्र नवपरिणीता वधूरिव प्रथमवारं पतिगृहं गच्छन्त्याः शकुन्तलाया आवश्यकतां ज्ञातरुपकारी स्वजन इव इन्दुपाण्डुतरुर्माङ्गलिकावसरे परिधेयं वस्त्रं शकुन्तलायै अदात् तथैव अन्ये वृक्षाश्चरणप्रसाधनाय लाक्षारसः, भूषणानि च अदुरिति वर्णितमस्ति। अत्र वृक्षेषु सहयोगप्रदानस्य परकीयावश्यकतायाः बोधस्य च क्षमता समारूढा दृश्यते। कविना अलौकिककल्पनाशक्त्या प्रतिभया च वृक्षेषु चेतना यथा समानीता वर्तते तेन वृक्षाणि अपि कदा किमावश्यकमिति जानन्ति काले एव यथावश्यकमुपहरन्ति च। तथैव कण्वः स्वकीयं मनस्तापं सुहृदि इव वृक्षेभ्यो निवेदयति -

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आदौ वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥ (४/११) इति।

कण्वः शकुन्तलाया निकटागतं भर्तृगृहगमनकालं तपोवनवृक्षेभ्यः सूचयति, तैः सह सम्मतिञ्च याचते, पुत्रिवियोगजां पीडां तेभ्यो वितरति च । कण्वसन्देशज्ञास्तपोवनवृक्षाश्च स्वकीयसन्देशवाहकानां कोकिलानां कूजितैः शकुन्तलायै सम्मतिं ददति। यथा -

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः।
परभृतविरुतं कल (लं ?) यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः॥ (४/१३) इति।

वृक्षेभ्यः श्रावितां वार्तामिमां श्रुत्वा शकुन्तलावियोगो निकटे एव वर्तते इति ज्ञाता हरिणी, मयूरी, लताश्च आसन्नवियोगसन्तप्तो मनुज इव शोकविह्वलाः सञ्जाताः सन्ति। यथा -

उद्गीर्णदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्तना मयूरी।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्ति अश्रु इव लताः ॥ (४/१४) इति।

आसन्नवियोगभीत्या मृगी शोकविवृतमुखात् कुशग्रासमुद्गिरति, मयूरी न नृत्यति, लताश्च पाण्डुपत्रपरित्यागेनाश्रुपातं कुर्वन्ति इत्युक्त्वा पशुवनस्पतिषु मानवीयव्यवहार आरोपितो वर्तते । अत्र जडया प्रकृत्या सुखदुःखादिकानुभवे, मानवीयसंवेदनावगमने, प्रकटीकरणे च प्रकृतेर्मानवीकरणस्य उत्कर्षो लभ्यते । एवमेव शैशवे शकुन्तलया नीवारमुष्टिप्रदानादिभिः पोषितः मृगशावको तपोवनान्निर्गच्छन्तीं शकुन्तलां रोद्धुं प्रयतते। यथा -

शकुन्तला – [गतिभेदं रूपयित्वा] अहो ! को नु खलु एष पदाक्रान्त इव मे पुनः पुनर्वसनान्ते सज्जते ?

कण्वः - वत्से !

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्याषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ (४/१६) इति।

मृगशावकः शिशुर्मातुरिव शकुन्तलाया वस्त्राभ्यन्तरे गच्छति । सा बहिर्गन्तुकामा वर्तते इति जनाति तां निरोद्धुं प्रयतते च । प्रकरणेऽस्मिन् तेन तस्या पटधारमाधाय कर्षणम्, मृगशावके इयं गन्तुकामास्ति, मया रोद्धव्या इति मतेरुद्भवः, तस्मिन् हार्दभावोत्पत्त्यादिभिः सचेतनसम्पाद्यैः कर्मभिस्तिरश्चो मृगशावकस्य शारीरिकमानसिकक्रिया मानवीकृताः सन्ति । एवमेव शकुन्तला वियोगवार्तया खिन्नश्चक्रवाकः प्रियया सह रमणं स्वादुमृणालभक्षणमपि परित्यज्य शकुन्तलां विलोकयति (४/१६) । माधवीलता शकुन्तलामालिङ्गति (पृ.२९८) नवमालिका आम्रवृक्षमारुह्य चीरप्रतिक्षितवरसम्प्राप्ता तरुणी इव प्रसीदति । तपोवनस्थैर्वृक्षैः, कोकिलेन, मृग्या, मयूर्या, लतया, मृगशावकेन, चक्रवाकेन, माधवीलतया, नवमालिकया च सम्पादिता मानवोचिताः कायिकाः मानसिकाश्च क्रियाः पशुपक्षीवनस्पतीनां स्वाभाविकक्रिया न सन्ति तथा सत्यपि उपरि समुद्धृतेषु नाट्यांशेषु वर्णिताः सर्वाः क्रियास्तिर्यग्भिर्वृक्षैश्च सम्पादिता इति वर्णितमस्ति । अनया रीत्या प्रकृतौ मानवीयकार्यकलापसंवेदनशक्त्योः समारोपादत्र प्रकृतेर्मानवीकरणं विलसति । नाटकस्य षष्ठाङ्के शकुन्तला परिणीतपूर्वा वर्तते इति स्मरणानन्तरं खिन्नो दुष्यन्तो वसन्तोत्सवं निषेधयति। राज्ञस्तन्निषेधं प्रकृत्या यथा परिपालितं वर्तते -

चूतानां चिरनिर्गताऽपि कलिका बध्नाति न स्वं रजः
सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरुवकं तत् कोरकावस्थया
कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं
शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणार्धकृष्टं शरम्॥ (६/३¬) इति।

अत्र राज्ञः शासनमनुपालयन्ती उद्यानप्रकृतिश्चित्रिता वर्तते । तस्यां बहुकालपूर्वं निर्गतासु चूतकलिकासु परागशून्यता, मुकुलोद्गमसन्निकटासु कुरवकपुष्पकलिकासु कालेनापि कलिकोद्गमाभावः, शीतकालगमनानन्तरमपि पुंस्कोकिलरुताभावश्च दर्शिता वर्तते । तिरश्चां वनस्पतीनाञ्च नाटके वर्णिता एताः क्रियाः संवेदनशक्त्यारोपपूर्वकं मानवीक्रिताः सन्ति।

इत्थं नाटके वृक्षाः लताश्च दयादाक्षिण्यादिप्रकटनेन, वार्ताश्रवणेन, अनुमतिप्रदानेन, रोदनेन, राजशासनपालनेन च

सुखदुःखदयादाक्षिण्यभयादिकान् मनोभावान् प्रकटयन्ति, अनुभवन्ति च । मयूरमृगकोकिलमृगशावकैरपि शोकः, भयम्, वात्सल्यञ्चेत्यादयो मनोभावाः प्रकटीकृताः सन्ति । महाकविना कालिदासेन तिर्यक्षु वनस्पतिषु च मानवीय सहानुभूतीः, भावान्, संवेगांश्च प्रदर्श्य प्रकृतिर्मानवीकृता वर्तते ।

निष्कर्षः

'अभिज्ञानशाकुन्तल'नाटके प्रस्तुतस्य प्रकृतिचित्रणस्य विशेषता वर्तते यत् – नाटकीयं प्रकृतिचित्रणं मानवीकरणाप्लावितं वर्तते । नाटकस्य नान्दीपाठे एव भगवतः शिवस्य प्रकृतीकरणमुपलभ्यते । प्रस्तावनायामपि नट्या प्रस्तुते गायने भ्रमरो मानवीकृत्य प्रस्तुतो वर्तते । इत्थं नाटकस्यारम्भे एव प्रकृत्या सह मानवस्याभेद्यः सम्बन्धः प्रदर्शितोस्ति ।

नाटके पशुपक्षीपतङ्गवृक्षलतादेशकालादिकेषु प्राकृतिकवस्तुषु मानवव्यवहारारोपो नितरां रमणीयो वर्तते । तत्र चन्द्रसूर्यवायुनदीस्थाणुवृक्षादिजडानाम्, मृगकाककोकिलशलभमधुकरादितिरश्चाम्, वर्षावसन्तप्राचीप्रभात-सूर्यास्तादिदेशकालानाञ्च व्यवहारा मानवीकृताः सन्ति । नाट्यवस्तुनो विस्तारक्रमे घटनाभावयोर्वर्णनेषु जडाः, तिर्यञ्चः, वनस्पतयश्च मानवोचितक्रियाः सम्पादयन्ति । तथैव नाटके मानवोऽपि प्रकृतीकृत्य प्रस्तुतो वर्तते । नान्द्यामष्टमूर्तिवर्णने भगवान् शिवः सप्तमूर्तिसु प्राकृतिकशरीरं धारयति । नाटकस्य नायिका शकुन्तला प्रकृतिकन्या दर्शिता वर्तते । नाट्यवर्णनेषु तस्याः शरीरं लतासादृश्यं बिभर्ति । अधरादीनि शरीरावयवानि यौवनञ्च पल्लवरागकोमलविटपापूर्वपुष्पादिभिः साम्यं धारयन्ति । अत्र सा दुष्यन्तकण्वप्रियंवदाभिर्लतासहोदरी सुन्दरी लता एव वर्णिता वर्तते । नाटकस्य सप्तमाङ्के मारीचमुनेर्विग्रहः स्थाणुतुल्यं निर्दिश्य प्रकृतीकृतोऽस्ति । इत्थं नाटके देवमानवयोः प्रकृतिमयत्वं साधितं वर्तते ।

'अभिज्ञानशाकुन्तल'नाटकान्तर्गतप्रकृतिचित्रणगता प्रमुखा विशेषता इयं वर्तते प्रकृतौ केवलं मानवोचिताः क्रियाः समारोपिता न सन्ति अपितु प्रकृत्यामवस्थितं जाड्यं निर्विवेकित्वञ्चापहृत्य तस्यां भावात्मकता, गतिशीलता, सञ्चेतना, अलौकिकी कल्पना च सम्यक् जागरिता वर्तते । नाटकीयवर्णनेषु वृक्षलतादयो वनस्पतयः मयूरमृगीमृगशावककोकिलादयस्तिर्यञ्चश्च मानवेन इव सुखदुःखादिकमनुभवन्ति, दयादाक्षिण्यादिमानवीयसंवेदनामनुभवन्ति, प्रकटीकुर्वन्ति च ।

प्रकारेणानेन नाटके संवेदनामनुभवन्ती प्रकटीकुर्वन्ती च प्रायशः सुकोमला सुमधुरा प्रकृतिश्चित्रिता लभ्यते । नाटकीये प्रकृतेर्मानवीकरणे मानवस्य प्रकृतीकरणे च कवेः सूक्ष्मनिरीक्षणक्षमतया साकमलौकिककल्पनाशक्तेः सुन्दरं सुमधुरञ्च संयोजनम्, आयामस्वरूपगतवैविध्यञ्च विलोक्यते ।

सन्दर्भसूची

आचार्य, श्रीराम शर्मा (?/२००५). १०८ *उपनिषद्* (सरल हिन्दी भावार्थसहित). युग निर्माण योजना । https://sanatanjan.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/07/hindi-book-108-upanishads-part-2gyan-khanada-pt-shriram-sharma-acharya_2.pdf

ईश्वरकृष्णः (ई. १९७०). *साङ्ख्यकारिका* (युक्तिदीपिका एवम् तत्त्वप्रभा व्याख्यासहिता, रमाशङ्करत्रिपाठी, व्या. का.). https://archive.org/details/dli.ministry.26848/page/n90/mode/1up?view=theater

कच्छावाहा, संदीप (ई.२०२४). *महाकवि कालिदास के काव्यों में प्रकृति चित्रण.* http://www.socialresearchfoundation.com/new/publish-journal.php?editID=9388

कालिदासः (सन् २०११). *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* (ज्योत्स्नासरलासंस्कृतहिन्दीव्याख्योपेतम्, सुधाकरमालवीयः, व्या.का.). चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी ।

कालिदासः (सन् २०१३). *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* (विमलाचन्द्रकलासंस्कृतहिन्दीव्याख्योपेतम्, कृष्णमणित्रिपाठी, व्या.का.). चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

ठाकुर, सुरवीर सिंह आई (सन् २०२१). *अभिज्ञानशाकुन्तलम् में मानवीय संवेदना* International Journal of Research in Humanities & Soc. Sciences https://www.raijmr.com/ijrhs/wp-content/uploads/2021/11/IJRHS_2021_vol09_issue_8_Eng_08.pdf

त्रिवेदी, बिपिन बिहारी, गुप्ता, उषा, (ई. १९६१). *काव्य विवेचन.* प्रकाशन केन्द्र । https://ia902205.us.archive.org/0/items/in.ernet.dli.2015.483948/2015.483948.KAVAYA-VIVACHAN.pdf

नगेन्द्र (ई.१९९१). *भारतीय साहित्य कोश.* नेशनल पब्लिसिङ हाउस । https://ia801405.us.archive.org/7/items/in.ernet.dli.2015.273683/2015.273683.Bhartiya-Sahitya.pdf

राज, पुनम (ई.२०१८). *अभिज्ञानशाकुन्तलम् में पर्यावरणीय महत्व.* International Journal of Scientific Research in Science and Technology. Technoscience Academy. https://ijsrst.com/paper/2920.pdf

विश्वनाथः (२०६३). *साहित्यदर्पणः* (सटिप्पणलक्ष्मीव्याख्याविभूषितः, आचार्यः कृष्णमोहनशास्त्री, व्या.का., सम्पा.). चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

सुश्रुतसंहिता (तृ. सं.) (?/ई. १९६०). (अत्रिदेव अनु.). सुन्दरलाल जैन, मोतीलाल वनारसीदास । https://archive.org/details/by_20230409/page/n3/mode/2up?view=theater

शर्मा, चन्द्रधर (ई. १९९०/२०१०). *भारतीयदर्शन आलोचन और अनुशीलन* (द्वि. सं. पुनर्मुद्रण). मोतीलाल वनारसीदास । https://ia902908.us.archive.org/12/items/bharatiyadarsanalochanaauranusheelanindianphilosophycriticalsurveychandradharsharma_202003_128_C/Bharatiya%20Darsan%20Alochana%20Aur%20Anusheelan%20Indian%20Philosophy%20%28Critical%20Survey%29%20Chandradhar%20Sharma.pdf

श्रीमद्भगवद्गीता (शाङ्करभाष्यहिन्द्यनुवादसहिता, अष्टमसं.) (१९८८/२०१०). (श्रीहरिकृष्णगोयन्का अनु.). घनश्यामदास जालान गीताप्रेस । https://archive.org/details/4.bhagavadgitasankarabhashyawithhinditranslationharikrishnadasgoyandaka1953gitapress/page/n105/mode/2up?view=theater

श्वेताश्वेतरोपनिषद् (मन्त्रार्थ शाङ्करभाष्य भाष्यार्थसहित) (?). मोतीलाल जालान, गीताप्रेस । https://ia802905.us.archive.org/35/items/

in.ernet.dli.2015.408312/2015.408312.Swetaswatropnishad.pdf

सिंह, रामायण (ई.२०२४). *कालिदासीय काव्यों में पर्यावरण-विमर्श.* https://www.allstudyjournal.com/article/1162/6-4-18-538.pdf

सोनकर, सुष्मिता (ई.२०१८). *अभिज्ञानशाकुन्तल में पर्यावरणीय चिन्तन.* International Journal of Scientific Research in Science and Technology (IJSRST). Technoscience Academy. https://ijsrst.com/paper/4196.pdf